

KULTURNA ZBIVANJA U SREDNJOJ DALMACIJI U PREPORODNO DOBA

Nevenka Bezić-Božanić

Nakon Bečkog kongresa godine 1815. Dalmacija se opet našla pod okriljem Austro-Ugarske Monarhije. Kratka francuska vladavina nije mogla ublažiti teške privredne prilike što su postupno uništavale Dalmaciju posljednjih godina polaganog umiranja Mletačke Republike, a revolucionarne promjene nisu mogle u tih nekoliko godina promijeniti stoljećima ukorijenjene običaje. Nova austrijska vlast najprije je iz temelja izmijenila upravu, dokinula sve francuske zakone i na čelo Dalmacije postavila namjesnika u Zadru podređenog izravno bečkoj vladi. Državna administracija podijelila je Dalmaciju na četiri okružja, u Zadru, Splitu, Dubrovniku i Kotoru, okružja na kotare a kotare na općine. Unatoč tome, daleko na rubu velike države bez osobitih komunikacija, sa slabo razvijenom privredom i poljodjelstvom bez nekih posebnih mogućnosti razvoja Dalmacija nije bila ni zanimljiva središnjoj vladi u Beču; sva njezina tragika vidljiva je iz više putopisa do prve polovice 19. stoljeća, koja se nije nimalo promijenila od stanja što ga je zatekao i opisao Alberto Fortis.¹

Među raznim naredbama i odlukama koje su Vladu zanimale bilo je pitanje školstva, jer se smatralo da će ono podignuti razinu općeg napretka. Stoga je tražila od Namjesništva u Zadru izvještaj o stanju u školstvu.² Ono je bilo potpuno zapušteno bez ijedne javne pučke škole, protivno uvriježenom mišljenju da su

Francuzi osnivali takve škole, a zapravo je sve ovisilo o privatnim učiteljima, koje su morali plaćati roditelji.³

Vladi u Zadru naređeno je da osnuje »normalne glavne škole« u gradovima od Zadra do Dubrovnika prema programu austrijskih državnih škola, uz učenje talijanskog i ilirskog jezika. Otvaranje je škola bilo otežano jer je nedostajalo školovanih učitelja a takvo je stanje u prosvjeti teško moglo ostvariti neki snažniji kulturni zamah.⁴ Ipak je Split imao sreću što je njegova sjemenišna Klasična gimnazija, osnovana daleke godine 1700, primala ne samo sjemeništarce već i vanjske učenike. Premda se u toj školi odgajala mladež na temeljima klasične kulture u kojoj se njegovala latinska i talijanska književnost, u domaćim se obiteljima govorilo »ilirski«, kako u to vrijeme nazivahu hrvatski jezik.⁵

Bečka vlada nametala je sve do polovice 19. stoljeća talijanski kao glavni nastavni jezik i njemački kao fakultativni, pa je veći broj dalmatinskih intelektualaca odgojen u tom duhu. Iz te gimnazije izišla su mnoga pokoljenja duhovnih i kulturnih pregalaca koji su odigrali značajnu ulogu u tom stoljeću. I danas, samo djelomično sačuvana knjižnica Klasične gimnazije otkriva svu širinu kulture i znanja onih što su se odgajali u tom izuzetnom prosvjetnom žarištu.⁶ Možda je upravo taj klasični odgoj odveo na krivi put Nikolu Tommasea, jednog od đaka te škole koji je smatrao sebe Dalmatincem, ali se osjećao Talijanom. Tommaseove »Iskrice« pisane na hrvatskom jeziku, zbog kojih se dopisivao i s Ljudevitom Gajem, zabranile su austrijske vlasti, ali su se u rukopisu čitale u mnogim dalmatinskim kućama.⁷ Poslije ih je autor preveo, kao i više narodnih pjesama, na talijanski jezik i objavio ih u Italiji.

Preporodno se doba u Dalmaciji drukčije odvijalo nego u sjevernoj Hrvatskoj, što je dijelom ovisilo o slabim prometnim vezama, ali i o političkoj podjeli zemlje, što je država sustavno provodila. Osim toga, postojalo je i pitanje strukture življa, koje će se upravu u to doba trgnuti iz dugogodišnje letargije. Potkraj prve polovice 19. stoljeća u Dalmaciji sve više jača građanski stalež koji se bavi pomorstvom, trgovinom, obrtima i vinogradarstvom koje suvremenijom obradom postaje sve važnija gospodarska grana, a dalmatinska se vina sve više traže na tržištu.⁸ Takve obitelji imahu mogućnosti svoje potomke slati na europska sveučilišta. Vraćajući se u svoju sredinu ti mladi intelektualci donose nove poglede na kulturu i prošlost svog naroda, ali i na tadašnje političke prilike.

Osim Klasičnu gimnaziju, Split je imao Arheološki muzej koji je osnovan godine 1821. a na čelu mu je ravnatelj dr. Frano Lanza, liječnik i neko vrijeme

splitski gradonačelnik.⁹ Taj je muzej već tada poznat diljem Europe, a njegovi ravnatelji svojim istraživanjima postižu zavidne uspjehe u arheološkoj znanosti. Iako osnovana zbog brojnih antičkih spomenika, ta ustanova jednako posvećuje pažnju starohrvatskim spomenicima, a dok joj je na čelu Šime Ljubić istražuje srednovjekovne isprave i prikuplja arhivsku građu, jer u to doba Arhiv još nije postojao. Otkupljuju se stare knjige, predmeti i slike iz kasnijih razdoblja da bi se sačuvali za budući Povijesni muzej.

Arheolog dr. Frano Carrara¹⁰ radio je grafike s likovima u narodnoj nošnji s područja Dalmacije, i prikupljao je narodne pjesme, prevodio ih na talijanski, pokušavajući približiti širim kulturnim krugovima bogato i izvorno blago ovog tla. Tom je krugu pripadao arhitekt Vicko Andrić rodom Trogiranim,¹¹ čiji su projekti ostavili najdublji trag u klasicističkoj arhitekturi Dalmacije, a osim toga, imenovan od Središnje komisije za zaštitu spomenika u Beču, bdio je nad Dioklecijanovom palačom. To je zapravo i začetak sustavne zaštite spomenika u Dalmaciji. Stambena arhitektura oslanjala se uglavnom na tradicijske oblike narodnog graditeljstva samo u finijoj obradi kamena sa skromnim klasicističkim ukrasima, a u drugoj polovici stoljeća u neostilskim ukrasima, odnosno historicizmu.¹² To su uglavnom djela domaćih majstora, koji su se koristili u pojedinim inačicama raznim predlošcima, a poneki je graditelj bio bez nekih osobitih likovnih izričaja. Javne zgrade građene za potrebe državne administracije tog doba projektirali su uglavnom inženjeri iz Beča.¹³ Ni likovno stvaralaštvo nije ostavilo dubljeg traga u povijesti umjetnosti Dalmacije tog vremena, a sačuvana likovna djela samo su odraz prilika i ukusa uvjetovanih jačanjem građanske klase. Ambijenti s historicističkim kićenim namještajem zahtijevaju zidove ukrašene portretima i idiličnim krajolicima. Među nekoliko domaćih slikara ističe se Juraj Pavlović, slikar koji je osim portreta poznatih Splitsana ostavio više oltarnih slika, mrtvih priroda i krajolika, ali su te slike značajne više kao povijesni slijed nego kao vrsna likovna djela. Njemu je uz bok slikar Ivan Skvarčina, te samouci Antun Barać, Petar Zečević i liječnik Frano Bratanić. Njihov skromni sačuvani opus ima više dokumentarnu nego likovnu vrijednost: na svojim su akvarelima i crtežima često bilježili scene s ulice, pojedine motive iz Dioklecijanove palače, narodnu nošnju, minijature i slično.

I danas se u starim dalmatinskim kućama mogu naći obiteljski portreti nepoznatih putujućih slikara, najčešće nezabilježenih imena, i premda ta djela nemaju likovne vrijednosti, zanimljiva su po potanko oslikanoj odjeći, posebice

po nakitu, na što su obitelji bile naročito ponosne. U drugoj polovici stoljeća preko sve češćih veza sa Zagrebom pojavit će se oleografije s prizorima iz hrvatske povijesti i legendi, pa nije bilo građanske kuće koja nije imala barem jednu takvu sliku. Već prvi hrvatski novinski tisak nakon osamdesetih godina tog stoljeća preporučuje svojim čitateljima djela kojima mogu iskazati svoje rodoljublje. Neotporne na svjetlost, s vremenom požutjele i izbljedjele, pomalo su nestajale, ali ih se ipak još može naći u starim kućama malih dalmatinskih mjesta. Iako nemaju likovne vrijednosti, jer su reprodukcije umjetničkih djela, ipak su proširivale likovnu kulturu onih koji nisu imali mogućnosti nabavljati izvorna djela. Stoga su te slike dio naše kulturne povijesti, jer su u svoje vrijeme imale određeni značaj u kulturi stanovanja na ovim prostorima, pa ih ne bi trebalo podcjenjivati.¹⁴

Nakon odlaska Francuza i ponovne uspostave austrijske uprave mladi odlaze samo pojedinačno na talijanska sveučilišta, a ostali u Beč i Prag. Susreti sa sveučilištarcima iz sjeverne Hrvatske omogućit će im da sve više saznaju o ilirskom pokretu koji će se, premda sa zakašnjenjem, sve više širiti u Dalmaciji i smanjivati utjecaj autonomaša i njihov pritisak na stanovnike ovih prostora. Godine 1844. pojavljuje se u Zadru »Zora Dalmatinska«, prvi književni i politički časopis koji uređuje Splitsčanin dr. Ante Kuzmanić, a suradnici mu bijahu mnogi hrvatski intelektualci, književnici i političari.

Prva polovica 19. stoljeća neće donijeti nekih većih pomaka u književnosti na hrvatskom jeziku osim raznih prigodnica i stihova često i nepoznatih autora koji se izrugivahu onima što prihvaćahu običaje stranaca zanemarujući svoj hrvatski jezik i navike. Takvi stihotvorci nastojali su ostati u anonimnosti da ne bi u malim sredinama imali neprilika podjednako od svojih mještana, kao i od vlasti. U splitskim tiskarama¹⁵ tog vremena objavljeno je više tekstova na hrvatskom jeziku, ali to su uglavnom crkvene pjesmarice i pjesme spjevane za neke prigode i svečanosti. Pojavljuju se primjerice i neki pisci, kao što su Stjepan Ivačić i Stjepan Marjanović sa svojom latinsko-ilirskom gramatikom, Stjepan Jajčanin, Andrija Stazić i drugi. Sve te knjige nemaju osobite literarne i publicističke vrijednosti, ali ukazuju na potrebu za takvim štivom, jer većina naroda nije poznavala talijanski jezik koji im je stalno nametan.

Uočivši značenje dobrog poznavanja hrvatskog jezika kod svećenstva, splitski nadbiskup Pacifik Bizza osnovao je sredinom 18. stoljeća Glagoljaško sjemenište na Priku kod Omiša, uz najznačajniju sačuvanu starohrvatsku crkvu

sv. Petra, gdje se svećenički podmladak, uz poduku na materinjem jeziku, služio i glagoljskim pismom.¹⁶ To je bilo nužno, jer narod nije mogao pratiti crkvene obrede na latinskome, pa je bilo potrebno da se tom narodu svećenici približe i uz vjeru mu pruže pomoć u mnogim drugim poslovima, primjerice kod sastavljanja raznih imovinsko-pravnih spisa. Godine 1809. Francuzi su zatvorili sjemenište, koje je potom otvoreno, ali 1879. konačno ukinuto, a polaznici preseljeni u splitsko sjemenište.¹⁷ Značajnu ulogu u čuvanju hrvatskog jezika imali su franjevci, pa njihove knjižnice i danas kriju mnoge knjige 18. i 19. stoljeća na hrvatskom jeziku, a jednako tako i dio arhivskih izvora.¹⁸

U tom razdoblju pojavljuje se veliko zanimanje za narodne umotvorine i književnost, pa mnogi intelektualci u gradovima na obali, u zaleđu i na otocima prikupljaju narodne pjesme, legende, poslovice i mudre izreke,¹⁹ a stranci su oduševljeni narodnim igrama i nadmetanjima,²⁰ potanko ih opisuju i danas su značajan izvor mnogih izgubljenih običaja.

Opća slika kulturnih zbivanja u prvoj polovici 19. stoljeća na ovim prostorima više je nego skromna. Austrijska vlada šalje u Dalmaciju male činovnike ili pak zadržava u službi još uvijek potomke obitelji prijašnjih vlasti zbog poznavanja administrativnog jezika, a domaće školovane ljude šalje u druge krajeve države. Ti se stranci smatrahu vrjednijim od domaćeg življa iako nemaju neke osobite naobrazbe. Kad ih je država poslala u tu, kako je nazivahu, »zaboravljenu zemlju«, neki od njih ipak su otkrivali njenu ljepotu, spomenike i izvornu narodnu kulturu. Niska kulturna razina tih došljaka našla je plodno tlo za kojekakve glumačke družine, ali očito sposobne da najčešće na talijanskom jeziku i ponekad njemačkome, rasonode takvu publiku u kavanama i prigodno uređenim scenskim prostorima. Oni osnivahu u manjim dalmatinskim mjestima klubove poznate pod nazivom »Casino« u kojima su se održavale razne društvene igre i prigodni koncerti, a mogao se čitati i strani tisak.²¹ Tek poneki domaći uglednik imao je pristup u takve prostore, ali će se njima koristiti samo oni što se ulagivahu vlasti ili autonomaši. Domaći živalj okupljao se u bratovštinama,²² u kojima su se njegovale pučke pjesme i prikazanja, iako je vrijeme za te igrane prizore u to doba već prošlo. U bratovštinama su zajedno bili svi društveni slojevi, pravila su većinom bila pisana na hrvatskom jeziku a mise u selima služile se na glagoljici. Austrijske vlasti zajedno s autonomašima pokušavale su raznim mjerama i zabranama odnaroditi puk barem u gradovima, pa su Hrvati jedino

putem crkvenih obreda i uz pomoć školovanih ljudi pružali, koliko je to bilo moguće, otpor stranim utjecajima.

Što se više približavala sredina stoljeća, vraćala se prva generacija mladih intelektualaca raznih struka, koji više nisu polazili sveučilišta u Italiji, već u državi u kojoj su živjeli, ma kakva ona bila. Sveučilištarci iz Praga, Beča i Graza susretali su se i družili s pripadnicima svoje generacije iz sjeverne Hrvatske i od njih upijali nova saznanja i poglede. Budila se u njima narodna svijest, doduše podržavana u vlastitoj sredini ali donekle zapretana. Preko njih će u Dalmaciju stići novi duh koji će pobjedom Austrije nad Italijom u viškoj bitki godine 1866.²³ buknuti punom snagom, jer je Italija konačno izgubila prestiž na hrvatskoj obali Jadrana.

Osnivaju se Narodne čitaonice²⁴ i društva²⁵ i u najmanjim mjestima na obali i otocima. S koliko se rodoljublja i ozbiljnosti u to krenulo, pokazuju sačuvani pravilnici, programi raznih priredbi, predavanja istaknutih osoba iz tog vremena. U više mjesta i gradova utemeljuju se glazbena društva i male amaterske glumačke družine, u kojima se njeguju rodoljubna pjesma i glazba. Te družine najčešće uprizoruju manje komedije, šaljive dosjetke o lokalnim zbivanjima, te recitacije hrvatskih pjesnika. Društva su se međusobno posjećivala, slavila blagdane i poznate datume iz starije hrvatske povijesti, kitila se hrvatskim trobojnicama i pjevala rodoljubne pjesme. Mnogi će se dohvatiti pera i pisati prigodne stihove, a sve to da se čuje domaća riječ. Austrijske vlasti nisu blagonaklono gledale na ta zbivanja, autonomaši su ih napadali, pa je ponekad dolazilo i do tučnjava. Luka Botić, Mihovil Pavlinović i Ivan Despot²⁶ postat će im, uz mnoge druge velikane, uzori, čitat će se i govoriti njihovi stihovi. U svim društvenim slojevima krenut će taj zanos, a vrhunac je tih zbivanja uvođenje hrvatskog jezika u sve škole, a na izborima jedna po jedna općina prelaze u ruke hrvatskih stranaka.²⁷

BILJEŠKE

¹ Ž. Muljačić: *Putovanja Alberta Fortisa po Hrvatskoj i Sloveniji (1765–1791)*. Split 1996. — T. Schiff: *Iz poluzaboravljene zemlje* (prevela I. Duhović–Žaknić). Split 1997.

² Izvještaj o stanju škole u Splitu zabilježio je u svom izvještaju poglavar Henrik Reha godine 1822. u glavi XX. pod naslovom: *L'educazione publica e privata, scienze ecc., ecc. ...* H. Morović: »Izvještaj poglavara E. Rehe o prilikama u splitskom okrugu«. *Grada i prilozii za povijest Dalmacije*, sv. 8, Split 1974, str. 256. (Rukopis se čuva u Arheološkom muzeju u Splitu.)

³ G. Novak: *Prošlost Dalmacije*, sv. II. Zagreb 1944, str. 322.

⁴ I. Perić: »Školske prilike u Dalmaciji u drugoj polovici 19. stoljeća«. *Zbornik za historiju školstva i prosvjete*, Zagreb 1972–73, str. 47–68.

⁵ Vidi priloge u zborniku: *290 godina Klasične gimnazije u Splitu*. Split 1990.

⁶ I. Šegvić–Belamarić — J. Belamarić: *Stare i rijetke knjige iz knjižnice Klasične gimnazije u Splitu*, Split 1995, 279 str.

⁷ M. Zorić: »Nikola Tommaseo i Narodni preporod u Dalmaciji«. U knjizi: M. Zorić: *Književni dodiri hrvatsko–talijanski*. Split 1992, str. 553–568.

⁸ I. Perić: »'Vinska klauzula' u preposljednjem trgovačkom ugovoru između Austro–Ugarske i Italije i njene posljedice u Dalmaciji«. *Rad JAZU*, knj. 375, Zagreb 1978, str.

⁹ (D. Rendić–Miočević — M. Nikolanci: *Arheološki muzej u Splitu 1821–1951*). *Spomenica prigodom 150–godišnjice osnutka*. Split 1951.

¹⁰ Fr. Carrara: *La Dalmazia descritta ...* Zadar 1844.

¹¹ D. Kečkemet: *Vicko Andrić, arhitekt i konzervator 1793–1866*, Split 1993.

¹² S. Piplović: *Graditeljstvo Trogira u 19. stoljeću*, Split 1996.

¹³ S. Muljačić: »Kronološki pregled izgradnje Splita u XIX. i XX. stoljeću«. *Zbornik Društva inženjera i tehničara*. Split 1957. str. 81–96.

¹⁴ K. Prijatelj: *Slikarstvo u Dalmaciji 1784–1884*. Split 1989.

¹⁵ Tiskarska i izdavačka djelatnost u Splitu 1812–1918. Sveučilišna knjižnica (katalog), Split 1992.

¹⁶ I. Pivčević: *Sjemenište u Prijeku. Program c. k. Velike gimnazije u Spljetu za šk. g. 1911/12. god.* 47, Spljet 1912.

¹⁷ U tom se sjemeništu počinje školovati godine 1854. don Frane Bulić. *Don Frane Bulić* (katalog izložbe), Split 1984, str. 69. — Vidi o don Frani Buliću zbornik: »Bulić — pedeset godina nakon smrti«. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, sv. 89, Split 1986.

¹⁸ P. Bezina: *Srednje školstvo u Franjevačkoj provinciji presvetog Otkupitelja (1735–1920)*. Split 1989. — V. Kapitanović: *Rukopisna i književna baština Franjevačke visoke bogoslovije u Makarskoj*. Makarska 1993.

¹⁹ A. Jutronić: *Vicko Capogrosso–Kavanjin (1769–1838)*. U knjizi: *Iz kulturne prošlosti Brača*. Split 1970, str. 130–141.

²⁰ H. Morović: N. dj. (bilj. 2) pod naslovom: *Giorni festivi, feste, giuochi i divertimenti nazionali*. 249–251.

²¹ C. Fisković: »Splitsko kazalište do sredine 19. stoljeća«. *Dani Hvarskog kazališta*, Knj. VI, Split 1979, str. 346–379. — D. Božić– Bužančić: »Kulturni i društveni život Splita u prvoj polovici XIX stoljeća«. Isto, str. 380–399. — N. Bezić Božanić: »Muzičko-scenski i društveni život u Makarskoj u XIX stoljeću«. Isto, str. 496–505. — N. Kolumbić: »Kulturno–umjetnička društva na otoku Hvaru«. *Zbornik Otok Hvar*, MH Zagreb 1995, str. 374–383. — M. Škunca: *Glazbeni život Splita od 1860. do 1918.* Split 1991.

²² C. Fisković: »Dva pravilnika trogirskih bratovština na hrvatskom jeziku«. *Čakavska rič*, god. I, br. 1, Split 1971, str. 99–122. — »Dva pravilnika splitskih bratovština na hrvatskom jeziku«. Isto, br. 2, str. 117–147. — N. Bezić–Božanić: »Četiri pravilnika bratovština iz splitskog Velog varoša«. Isto, god. XII, br. 1–2, 1984, str. 105–134. — »Dvije opute bratovština u splitskom Velom varošu«. *Kulturna baština*, sv. 15, Split 1984, str. 120–125.

²³ P. Kuničić: *Viški boj* (II. izdanje), Zagreb 1900. Pretisak, Zagreb 1996. U knjizi su objavljeni stihovi domaćih stihotvoraca i poznatih hrvatskih pjesnika.

²⁴ J. Grabovac: »Narodne čitaonice«. U zborniku *Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri*, Zagreb 1969, str. 191–218. — »Jelsa u Narodnom preporodu Dalmacije«, *Zbornik*, Jelsa 1994.

²⁵ M. Škunca; »Glazba u društvu Slovinski napredak (Slavjanski napredak)« *Kulturna baština 14*, Split 1983, str. 114–119. — Š. Peričić: »Društva u Splitu i okolici oko 1880. godine«. U zborniku: *Hrvatski narodni preporod u Splitu*, Split 1984, str. 213–222. — J. Grabovac: »Narodna štionica u Trogiru i njezina uloga u Narodnom preporodu grada i općine«. *Mogućnosti*, god. XXXV, br. 9–10, Split, 1987, str. 900–909. — N. Buble: »Muzički život Trogira u doba Narodnog preporoda (druga polovica XIX. stoljeća)«. Isto, str. 910–933.

²⁶ N. Bezić–Božanić: »Hrvatski sastanak u Selcima 1883. godine«, *Mogućnosti*, god. XL, br. 11/12, Split 1993, str. 168–178.

²⁷ I. Perić: *Borba za ponarođivanje dalmatinskog školstva (1860–1918)*. Zagreb 1971.